

Н.А. Абдурахманов¹, Р.М. Купбаева², Қ.М. Шекербеков³

¹т.ғ.к., Шымкент университет

²аға оқытушы, Шымкент университеті

³аға оқытушы, Шымкент университеті

Шымкент қ., Қазақстан, nurmuhameda@mail.ru

МЫРЗА НАУРЫЗБАЙҰЛЫ - ӨМІРІНІҢ БЕЙМӘЛІМ БЕТТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада түркістандық тұлға, Алаш қайраткері Мырза Наурызбайұлының талайлы тағдыры мен рухани мұрасы мұрағат деректері мен сол кезеңдегі баспасөз материалдары негізінде зерттеп-зерделенеді.

Негізінен 1920 жылдың 7 желтоқсанынан 1925 жылға дейін Ташкент қаласында шығып келген «Ақ жол» газетінде жарық көрген қайраткердің мақалаларын талдау арқылы біз оның аталған мерзімдегі атқарған қызметіне тоқтала отырып, ұлт тұлғасына жабылған жалған жаланың негізсіз екенін дәлелдеуге тырысып бағады.

«Ақ жол» газеті Кеңес билігінің жүргізген саясатының насихаттап, халыққа жеткізіп отырған және де сол саясаттың нәтижесін, яғни халыққа тигізген пайдасы мен залалын бірдей саралап, халықтың ойында жүрген мәселелерді көтеріп отырған. Осылайша халықтың үлкен сұранысына ие болған. Сонымен қатар, «Ақ жолдан» Алаш идеясын жақтаушылардың көмегімен құрылған газет болғандықтан, ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған мақалаларды көптеп кездестіресің. Сол себепті де, «Ақ жол» газетінің мазмұны «антикеңестік» деп табылып, оның редакция құрамы қудалауға ұшыраған. Бұл жағдай да автор назарынан тыс қалмаған. Сондай-ақ «Ақ жол» газетінің тарихын зерттеп, оның қызметін айқындап, оның ғылыми маңызын анықтау, М. Наурызбайұлы секілді тұғырлы тұлғаларды тану, олардың бай рухани мұрасын туған халқымен қайта қауыштыру мәселесі де орынды көтеріледі.

Кілт сөздер: «Ақ жол», баспасөз, ұлттық рух, рухани жаңғыру.

¹N. A. Abdurakhmanov, ²R. M. Kupbaeva, ³K. M. Shekerbekov

¹Ph. D, Shymkent university

²Senior lecturer, Shymkent university

³Senior lecturer, Shymkent university

Shymkent, Kazakhstan, nurmuhameda@mail.ru

MIRZA NAURYZBAY – UNKNOWN CHAPTER OF HIS LIFE

Abstract

The article examines the fate and spiritual heritage of the Turkestan figure, the figure of Alash Myrza Nauryzbayuly on the basis of archival data and press materials of that period.

Analyzing the scientific and public articles of Myrza Nauryzbayuly, published in Tashkent from December 7, 1920 to 1925 in the newspaper "Ak Zhol", we, referring to his public activities during this period, try to prove the groundlessness of false reservations, complaints about the national ideological personality.

The newspaper "Ak Zhol" promoted and brought to the public the policy pursued by the Soviet authorities, and equally analyzed the results of this policy, that is, the benefits and losses that it brings to the population, raising problems that are in the minds of the people. Thus, it was in great demand among the population. In addition, in "Ak Zhol" you can find a large number of articles written from the point of view of national interests, as this is a newspaper created with the assistance of supporters of the idea of Alash. Therefore, the content of the newspaper "Ak Zhol" was recognized as "unconstitutional", and its editorial staff was persecuted. It is also advisable to study the history of the newspaper "Ak Zhol", to determine its activities, to determine its scientific significance, to get to know such outstanding personalities as M. Nauryzbayuly, to reunite their rich spiritual heritage with their native people.

¹Н.А. Абдурахманов, ²Р.М. Купбаева, ³Қ.М. Шекербеков

¹кандидат исторических наук, Шымкентский университет
²старший преподаватель, Шымкентский университет
³старший преподаватель, Шымкентский университет
г. Шымкент, Казахстан, nurtuhameda@mail.ru

МЫРЗА НАУРЫЗБАЙУЛЫ – НЕИЗВЕДАННЫЕ СТРАНИЦЫ ЕГО ЖИЗНИ

Аннотация

В статье рассматривается судьба и духовное наследие Туркестанского деятеля, деятеля Алаша Мырза Наурызбайулы на основе архивных данных и материалов прессы того периода.

Анализируя научные и публичные статьи Мырза Наурызбайулы, вышедшие в Ташкенте с 7 декабря 1920 г. по 1925 г. в газете «Ак жол», мы, ссылаясь на его общественную деятельность за указанный период, пытаемся доказать необоснованность ложных оговоров, нареканий к национальному идейному личности.

Газета "Ак жол" пропагандировала и доводила до населения политику, проводимую советскими властями, и в равной степени анализировала результаты этой политики, то есть выгоды и убытки, которые она приносит населению, поднимая проблемы, которые находятся в сознании народа. Таким образом, он пользовался большим спросом у населения. Кроме того, в «Ак жол» можно встретить большое количество статей, написанных с точки зрения национальных интересов, так как это газета, созданная при содействии сторонников идеи Алаша. Поэтому содержание газеты "Ак жол" было признано "антиконституционным", а ее редакционный состав подвергся преследованиям. Также целесообразно изучить историю газеты «Ак жол», определить ее деятельность, определить ее научное значение, узнать таких выдающихся личностей, как М. Наурызбаевич, воссоединить их богатое духовное наследие с родным народом.

Түркістандық тұлғаларды тану – уақыт талабы. Демек кешегімізді зерделеу барысында біз Алаш ұғымына, ұлт тұлғаларына байыппен қарағанымыз абзал.

Ал ұлт зиялылары тарихындағы айтулы оқиғаның бірі 1924 жылы маусымда Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі десек, сол айтулы жиынға қатысқандар арасында біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған Мырза Наурызбайұлы да болды. Орта Азия мен Қазақстанды межелеу ісіне Бұхара кеңестік халық республикасы тарапынан қатысқан Мырза Наурызбайұлы 1900 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Қызылқұм ауданы № 13 ауылында дүниеге келген. Жалпы оның қайраткерлік қызметі Түркістан Республикасынан бөлек Бұхарамен де байланысты. Яғни 1921-1922 жылдары Бұхарада іс жүргізуші, 1922-1924 жылдары Орталық Қазақ бөлімінің меңгерушісі және Бұхара Орталық атқару комитеті Төралқасының мүшесі, 1924-1925 жылдары Жұмысшы жер-орман ұйымдастыру бюросының төрағасы, т.б. қызметтерді атқарған М.Наурызбайұлы ақ сөйлеп, адал жүрсе де, үстінен арыз жазудан жалықпаған ағайыннан шеттеп, біраз уақыт Қырғызстанға кетіп, бой тасалауға да мәжбүр болды. Дегенмен біздіңше Самарқан түзем гимназиясында оқыған, балаң шағында мұсылманша мектеп-медреседе білім алып, 1920-шы жылдары қабілет-қарымының арқасында Бұхара Республикасының үкімет төрағасының орынбасары деңгейіне дейін көтерілген нар тұлғалы Наурызбайұлының өмірбаянындағы «ақтандақтарына» да оң баға беретін уақыт туған сияқты. Ал қайраткер турасында қалам тартқан ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Д. Қамзабекұлы «Алаштың Орта Азиядағы тұлғасы» мақаласында Мырза Наурызбайұлының қоғамдық-саяси қызметін былайша тұжырымдапты: «Біріншіден, М.Наурызбайұлы жәдитше оқып, орысша сапалы орта білім алған көзі ашық азамат ретінде Бұхарадағы қазақ ұлтының жоқтаушысы бола білді. Екіншіден, заманында озық ойлы «Жас бұқаралықтар» ұйымы жұмысына қатысып, саяси-танымдық деңгейін көтерді. Үшіншіден, еңбегімен, танымалдығымен Бұхара халық республикасы үкіметі басшыларының бірі деңгейіне көтеріліп, өз тұсындағы мемлекеттік шаралардың қақ ортасынан табылды. Төртіншіден, М.Наурызбайұлы – РКП (б) Орталық комитетінің қолдауымен және Бұхара коммунистік партиясы Орталық комитетінің 1924 жылы 10 сәуірдегі шешімімен әйгілі «Орта Азия мен Қазақстанды межелеу» тарихи шарасына осы республикадан қатысқан 5 басшының бірі (Ф.Ходжаев, К.Атабаев, К.Пулотов, А.Мұхетдинов, М.Наурызбаев) болды. Бесіншіден, Орталық Азияда большевизмге қарсы тұру қозғалысы кезінде салиқалы, байыпты көзқарас ұстанды. Алтыншыдан, демократиялық негізде өмірге келген Алаш автономиясы мен Түркістан автономиясы (1917 жылғы) идеяларына адал болып, Орталық Азия

қайраткерлері мен қазақ қайраткерлерінің арасындағы өңірлік даму мен ықпалдастыққа байланысты келіссөздерге шамасы келгенше атсалысты» [1].

Яғни Алаш оқығандарымен жақын қарым-қатынаста болған, Бұхарада қазақ облысын ашып, оған Қазақстан мен Түркістаннан ұлт мамандарын шақырып, білім жүйесі мен билік жүйесін елдік мүддеге сай құрып, дамытуды ұсынған, «өзбек болып кеткендерді қазақ қылу» мәселесін көтерген Наурызбайұлы осал адам емес.

Білетініміз, өз өмірбаянында: «1929-1932 жылы Орталық Азия мақта-ирригация институтында оқып, 4-курста түберкүлез болып шығып қалдым. 1932-1935 жылдары Түркістанда агроном, жер бөлімі, 1935 жылы Жер халкомының шешімімен Қырғызстанның Жалалабадына агроном-жоспарлаушысы басшысы қызметін атқардым. 1943-1949 жылдары Қырғыз КСР Мемлекеттік бақылау саласында жауапты қызметтер істедім. 1949-1953 жылдары КСРО Мемлекеттік бақылау органы Қырғызстан тобында «II дәрежелі мемлекеттік бақылаушы» болдым...»[2],- деп жазған, 1929-1930 жылдары Мойынқұм және Түлкібас аудандық атқару комитетін басқарып жүріп партиядан шығарылып, қызметтен алынған, Бұхарада 1,5 жыл түрмеде отырып, қазақ пен қырғыз жайылымдарын үйлестіретін Жайлау комитеті төрағасының орынбасары қызметінде қарауындағы мәселеге «таптық тұрғыдан қарай алмаған» Мырзаның тағдыр-талайы шым-шытырық оқиғаларға толы болды. Былайша айтқанда, өзімен мүдделес Алаш зиялылары тұтқындала бастағанда 1929 жылы Өзбекстанға, жаппай қуғын-сүргін орын алғанда 1937 жылы Қырғызстанға кетіп, жасырына тұруды жөн санаса да, оның күштеп жойылған Бұхара халық республикасын дамытуға қосқан үлесі көп. Тек кейіннен, 1953 жылы Оңтүстік Қазақстанға оралып, екі жылдай Киров ауданының Фрунзе кеңшарының директоры болған, Ленин аудандық тұтыну кооперациясының басшылығында қызмет атқарып, 1963 жылы зейнет демалысына шыққан М. Наурызбайұлы 1978 жылы бақилық болды.

Жалпы Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивінде сақталған М. Наурызбайұлының жеке құжаттарын ақтара отырып көз жеткізгеніміз, қайраткердің үстінен қарша бораған арыздан аяқ алып жүру мүмкін емес. Сол себепті де оның бәріне тәптіштеп тоқталмай, тек біреуін ғана толық келтіре кетсек дейміз.

«Қазақстан өлкелік партия комитетінің контрольный комиссиясына» ұсынылған, «коммунист партиясын алдап, қылығы мен былығын бүркеп келген» Наурызбайдың Мырзатөресі туралы мақала-арыздың мазмұны мынадай: «...Наурызбайұлы Мырза - Қызылқұм ауданына қарасты 13-ауылдың қарашаңырағы мол, Үсен деген әруақты атаның тобынан шыққан қатардағы қадірлі азаматтың бірі. Әкесі Наурызбай белгілі бай болған адам. Қызылқұмда «Тобықты Наурызбай» десең білмейтін кісі жоқ. Кешегі Николай заманында осы Үсен атамның тобынан озған Қызылқұмда ешкім болмаған. Үйткені, бай да, батыр да, би де, болыс та, осы атаның тобынан шығып, бұлардың бетіне қарағандардың алды өліп, артының малдары таланып кеткен. Бұл дәурендердің басынан өткендігін Мырзатөренің өзі де жақсы біледі.

Ендігі гәпты Мырзатөренің өз басынан қозғалық. Мырзатөренің әкесі Наурызбайдың дүрілдеп тұрған кезінде «приставтын» тілмәш Қалдыбек деген құдасының нұсқауымен Самарқан қаласындағы 1- басқыш орыс школына оқуға барған, сол мектептен шұнтақ білімді, шолқа етеккі тілмәш боп шыққан. Сүйтіп жүргенде ел шаруасы «жылан жылғы жұтқа» кездесіп, көппен қатар Мырзаның әкесі Наурызбай байдың да малы жұтап қалады. Мырза төре жұттың лаңымен кедей боп жүргенде 1917 жылы Кеңес үкіметі орнап, саясат екінші түрге түседі. Сонда да болса 1922 жылға дейін жөнді қызметке жегіле алмай келіп, құдайдың құдіретімен 1922 жылы бірденнен бақ қонып, қыдыр құрдас бола бастайды.

Бақ қонғанда, Жызақ үйездік ақша бөлімі атынан шаруа салығы туралы «Көктөбе», «Пістелітау» болысының мал есебін алуға полнамашын болады. Әрине, ол кездегі полнамашындардың көбінің ойлағаны қалта қамы болатын. Бұл азамат та солардың жолын қуып, қабағынан қар жауып, ел аралайды. Шаруалардың 10 қойын 100 қойға, жүзін мың қойға өсіріп жазам деп құқайлап бара жатқан соң, елдің орташалары мен кедейлері тегіс жиналып, пәледен қайтсе құтылатындық шарасын қарану мен тілін білетін біреуді сөйлестіріп қараса, Төре: «Ел менің жайымды біліп, яғни, «пара» берсе, менің де елдің жайын біліп, жайлы болуым оңай»,- деп, пара алса қоятындығын айтады. Талып тұрған жұрт мұнысын есту барысында жиналып, кеңесіп жіберіп, жұрт болып ортасынан бір көкпаршыл торықасқа ат пен ауырлығы алты пұт келетін дәу бір кілем және бес жүз сом ақша Мырза төренің парасына беріледі. Бұларды Мырза төре қақшып алып, уәдесі бойынша жұртқа жайлы болып, әлгі атты мініп, кілемді артып жүргенін көзімізбен көрдік. Кілем осы күнде үйінде тұр. Атты 1923-1924 жылдары Қараспан ауданына қарасты Әбдікөр деген қарасирақ 40 қозылы қойға, яғни, 80 қойға сатқанын да анық білеміз. Содан әкелген

малды Қызылқұм елінің 11, 12, 13, 14-ауылдары біледі. Немесе атты алған Әбдікөрдiң өзінен сұралса да анықталады.

Сүйтiп, Мырза төренiздi паракорлығынан жұрт жақтырмай «қасқа атты төре» деп атап кеткен. Осы күнге дейiн Мырзаны Қызылқұм ауданында «қасқа атты төре» деп атайды.

Мырзабек болыс пен Қалдыбек тiлмәш Қызылқұмның 11-ауыл iшiнде тұрады. Бұл тақырыпты да жоғарыда көрсетiлген ауылдардың көбi бiледi. Сүйтiп, бұл сөз бұл жерде тоқталынсын, ендiгi сөздi Бұқара жақтан естiңiздер: 1923 жылы Мырзатөре Серғазыұлының беделiнен пайдаланып, Бұқара республикасындағы қазақ ұлты атынан өкiл ретiнде iске жегiледi. Бұл орында болса туралықпен үкiмет iсiн атқарудың орнына және бiлiмнен шет жатқан еңбекшi қазақ ауылдарының балаларын оқуға тартып, оларды мәдениеттестiрудiң орнына бiр түрлi айуандық қылықтармен қара басының қамын ойлап, қорасын толтырып мал, қалтасын толтырып ақша жинау қамына кiрiсiп, Баймантапты, Тасқұдық, Аютерек деген жердегi елдерге шаруа салығы туралы уәкiл болып шығып, қойға шапқан қасқырдай 20 жiгiт милиция мен өзi елдi тас-талқан қып ерiксiз түрде халықты талауға кiрiсiп, өзiнше айырықша зекет жинап, ел кедейлерiн қойша қамап, малдарын, пұлдарын тартып алып, қалтасына қамба ғып жия берген. Екiншi жағынан жиған малдарын елiндегi ағаларын шақырып, ағалары арқылы елге асырып, қорасына құя берген.

Мырза төренiң Бұқарада жүрiп ағалары арқылы үйiне асырған малдары 1924 жылы көктем кезiнде Төлеген деген ағасын шақырып алып, ол арқылы екi түйе жүгi мата мен ауырлығы төрт пұттан келетiн 4 кiлем және ұзындығы адам бойы келетiн төрт мыс көзенi қосып үйiне жiбередi. Маталарды сатып, жүз қаралы қой қылып, қорасына қосты. Кiлемнiң бiрiн 10-ауылдағы Кенжебек Нұржауұлы деген нағашыларына берген. Басқалары тегiс өз қолында. Қызылқұмның 10, 11, 12, 13-ауылдардың адамдары жоғарыда көрсетiлген малдарды Төлегеннiң Бұқарадан Мырзаның тапқан дүниесi деп әкелгенiн тегiс бiледi.

Ендiгi сөздi Мырзаның жоғарыда айтылған қылықтарының аяғы не болғандығын айтқанда былай: баяғы Баймантапты, Тасқұдық, Аютерек деген үш болыс елдiң кедейлерi Наурызбайұлының iстеген заңсыз қылықтарынан көрген қорлықтарын айтып, Бұқара үкiметiнiң жоғарғы сот орындарына арыз бередi. Сот орындары Мырза төренiң iстерiн заңсыз тауып, аға тергеушiнiң қарауына жiбередi. Сол арада Мырза төре гәптiң бұзылғанын бiлiп қалып, зым-зия қашып бередi. Не керек, шын қуғансын қолға түсу оңай. Қарақалпақ облысында қашып жүрген жерiнен баяғы тергеушi 20 милиционермен барып ұстайды. Iсiн анықтағаннан соң Мырза төренi қылмысты тауып, сол арада тұтқын үйiне жiбередi. Тұтқынында бiр жарым ай отырған соң барып Серғазыұлының жәрдемімен кепiлге шығады. Осы туралы болынған iстер ерiктi Канмық ауданының халық тергеушiсiнiң қолында бар екенiн де көргенiмiз бар. Сол iспен бiрге тiгiлген Мырза төренiң сүгiретi де бар екен. Егер бұл iстердiң керегi болған күнде Өзбекстанның жоғарғы сот орындары мен тергеу орындарынан сұралса табылуға мүмкiн. Сүйтiп жүргенде 1924 жылдың күзiне қарай ұлт республикалары құрылып, Өзбекстан, Қазақстан болып айырым республикаларға бөлiнiп кеткен соң Мырза төре баяғы қашқан бойынша қашып, қылмысын жасырған күйiнде арбасы сынбай, өгiзi өлмей осы күнге дейiн аман-сау келе жатыр.

Жоғарыдағы ұнамсыздық түрлердi сөйлеп, қорыта келгенде, бұл Наурызбайұлы азамат коммунист партиясының шын мүшесi болса, яки, болмақшы болса, жоғарыда көрсетiлген сорақылық мiнездерi мен қылмыстарын мойнына алып, партия жолынан қателесiп кеткендiк жағдайларын қалдырмай айтып, өткен қателерiне кешiрiм сұрап, партия алдында бұдан былай тура жүрiп, тура тұруға коммунистiк жүрегiмен шын уәдесiн берген шығар, яки беретiн шығар. Егер әлде де осы қылмыстары мен сорақылық мiнездерiн жасырып, өзiн партия орындарына аппақ көрсетiп жүрген болса, мұндай коммунистi партия қатарынан аластау керек.

Мұндайлар коммунист мүшесi емес, тiлiн шығарып, тiсiн жасырғыш iшмерезiннiң өзi. Бұл секiлдi оңбағандардың жұмысшы, қара шаруа пролетариат кедейлерiне зиянынан басқа келтiрер пайдасы жоқ. Осы жоғарыда көрсетiлген қылықтарын Наурызбайұлы мойнына алмай танатын болса, ол кезде ашық түрде кiрiсiп, еңбекшiлер әлеуметi алдында мойнына қойып беруге таярлығымызды бiлдiреміз. Ел еңбекшiлерi атынан: «Батырақ». 27.08.1929 ж.» [3].

Әрине, «Батырақ» атын бүркенгендердiң де бiр бiлерi, iшкi мақсаты бар болар. Мырзаның үстiнен жазылған шет-шегi жоқ шағымдардың да уақыт өте келе шындығы ашылатыны күмәнсiз. Ал осынау жолдарды оқып дағдарып қалған оқырманға Асқар Сүлейменовтiң «Ашық айту - анық айту болғанымен, ақиқатты айту емес» деген орнықты пiкiрiн қайталай отырып, ұлт мүддесiн бәрiнен биiк көрген Мырза Наурызбайұлы болмысын тану үшiн сол кезеңде жарық көрген «Ақ жол» газетi материалдарын бiр ақтарып шығуын өтiнген болар едiк. Бiздiңше, Бұхара орталық

атқару комитеті жанындағы қазақ бөлімін басқара жүріп, «Бұхара топырағындағы қазақ жайынан» мақаласында:

«Бұхара республикасындағы жалпы қазақтың саны 375 мың делініп жүр. Бұлардың қазақ екенін біліп, қазақ әдеттерін қолданып, қазақтығын жоймағандары қалалардан тысқары көшіп-қонып, мал шаруасымен байланысы барлары десек болады. Қалғандары қазақтығын жоғалтқан. «Шын қазақтың» деп жүргендердің саны 190 мыңнан артпайды. Бұлар кешегі Бұхара әмірі заманында қазақтығын жасырып, өзбек я тәжікбіз деп, сәлде орап, ұзын шапан киіп, әдет-ғұрпын жоғалта бастаған. Кейінірек келе қатын-қыздарының бетін «пәренжімен» жауып, қазақтықтан мүлде айырылғанын көріп отырмыз»[4],-деп Кермене уалаятындағы 18 мың үйлі найманның өздерін өзбекке санап, ұлттық болмысынан басыбүтін айырылғанына, одан бөлек осы мекендегі 2 мың үйлі қыпшақ, қоңырат, жалайырлардың да қазақтықты жоғалтқанына нала болған қайраткердің арамға қолын былғап, ауылдағы мәселені ауызбастырықпен шешіп, жоғарыдағы арызда айтылғандай ел ішін алатайдай бүлдіруі мүмкін еместей. Себебі «Ақ жолдың» тасқа басылған мәңгілік мұрасы мүлде басқаша сөйлеп тұр ғой. Олай дейтініміз, 20 мың қазақтың ішінен қазақпыз деп отырған 1 мың 200 үй үшін шыр-пыры шығып, Бұхарадағы қазақ бөлімінің басқармасынан адам жібертуді көздеп отырған Наурызбайұлы: «Бұхарадағылардың көбі кіші жүз: тама, керейт, табын. Бұлардың саны 2 мың 500-дей. Қазақтықтан шынымен айырылған осылар. Сендердің түбің қазақ десең бәлеге қалдың: ұрсасың иә төбелесесің.

Қарсы аймағында Жұмабазар деген жерде 400 үйлі қазақ бар екен. Бұлар жұрағатының не екенін білмейді. Қариялары ілгеріде Қызылжардан көшіп келгенін естуші едік дейді. Бірақ, қазақпыз деп тұрған жайы бар. Бұлар қазақтығын ұмытқанмен, кіндік басқармадан адам сұрап жүр. Қазір адам бере алғанымыз жоқ.

Жоғарыда көрсетілген 23 мың қазақтар қазақтығын ұмытып, өзбек болып кеткен. Бұған себеп болған ескі хукіметтің қысымшылығы деуге болады. Тұрыстың қиын шарттарына қарай бұлардың тілі де, тұрмысы да, әдет-ғұрпы да өзгере бастаған.

Бұларға көз салу керек. Қазақтығы жоғалғандығы есте болып, шаралар істелуге қам қылу керек. Әсіресе, қазақтығын жоғалтып, тұрмыстың қысымшылығынан бір онда, бір мұнда тығылып жүрген кедей елін құтқарып, өздерінің құқықтарын алып беру хукімет иелерінің міндеті екенін ұмыту керек емес» [5],-деп мұндағы мәселенің тым ушығып кеткендігінен хабар береді. Бұл жолдардың өзі көршілес елдегі қандастарымызды ассимиляциялаудың тым ерте басталғандығын аңғартса керек деп білеміз.

Сондай-ақ «Бұхарадағы қазақтардың ахуалы» еңбегінде:«Бұхарада 375 000 қазақ бар. Бұларды ескеріп білген ешкім жоқ. Ахуалдарымен танысып, жәрдем қолын созайын деген ешкім көрінбейді.

Өзгерістің өзі де, иісі де барған жоқ. Бұған себеп болған нәрсе, олардың арасында қазақ қызметкерлерінің жоқтығы.

Бәрі де Бұхара қазақтарын білмейді, ескермейді. Егер жігерлі қызметкерлер болып, халықты үгіт-насихатқа байытып, өзгеріс туралы, өнер-білім туралы рух туғызса, Бұхара қазақтары бұл күйде болмас еді. Түсінген болар еді. Кім екенін таныған болар еді.

Хукімет жағынан да істеп жатқан іс шамалы. Халық қараңғы, езілген. Хукіметтің керегін білмейді. Хукімет ескермейді, қызметкерлер жібермейді. Ешкім мен істейін деп, өзі келмейді. Бұхарада қазақ қызметкерлері жоқ деуге боларлық. Кіндіктен келмесе, болмайды» [6],- деп жерлестерінің жай-күйін жаңа үкіметтің қаперіне салса, «Ақ жолдың» арнайы тілшісі ретінде билік назарына ұсынған «Ауғанстан жеріндегі қазақ жайынан» мақаласында

әмір заманында Ауғанстан шекарасына жақын Колап, Қорғантөбе, Байсон уалаяттарында 150 жылдан бері отырған 4 мың үйлік 200 мың қазақтың

1923-ші жылға қарай 2600 үйінің Ауғанстан топырағына өтіп кеткелі бері

жетіскен ештемесі жоқ, көрген күні күн болмай отырғанын ашық жазады. Яғни басмашы ойранында бір таланып, көшіп жүріп жұтап, бар малынан айырылған қандастарына ауған билігінің тау мен тастан басқа жер бермегенін, қазақтың малы болса малын, болмаса бой жеткен қызын тартып алып, тіпті ең сорақысы, ашыққандардың үлкен демей, кіші демей қызын мал орнына сатып жатқанын жеткізіп, бұрынғы мекендеріне қайтуға ниетті отбасыларға көмек қолын созуды талап етеді [7].

Ал «Езілуде қалған қазақтар» мақаласында ол: «Бұқара республикасы мен Түркістан республикасына қарасты Амудария облысы шекарасында кіре қыстап, шыға жайлап, күнелтіп жүрген қазақ бар. Бұлардың қай республика қарағандығы әлі күнге белгіленбеген. Сондықтан бұлардан бүгін Бұқара хукіметі салық алып, өзінің тиісті бұйрығын беріп кетсе, ертең Амудария

хүкіметі келіп және салық алып, ол да өз бұйрығын береді. Сөйтіп, бұлар екі жақтан да таланып отыр.

Бұл сорлыларда аттан ат, түйеден түйе қалған емес. Бір күн Бұқара адамдары келіп, көлік мінсе, екінші күні Амудария адамдары мінеді.

Далада жатқан аңқау елдің үстіне кімде-кім 5 мылтықпен келсе, сол әкім, қазақ іс жөнін білмегендіктен, сөз айтуға қорқады.

Бұлар «Біз қай республикаға қараймыз?» деп Бұқара хукіметіне күнде арыз бергенмен, ол арыздар қаралып, шара көрілген емес.

Бұлар екі жақтан желпініп, құрып кетпес үшін екі республикадан комиссия шығып, жер жағдайын белгілеуі керек-ақ.

Түркістан республикасының хукімет адамдары ескерсе тәуір болар еді» [8],- толғанса, «Бұқара қазақтарының түзілген милициялардың қайраты»,

«Басмашылардан таланған қазақтарға жәрдем» мақалалары да кезінде жұрт керегі үшін жазылған дүниелер.

Одан бөлек «Ақ жолдың» №470 санында, 1924 жылы шыққан «Бұхара хабарлары» материалында ол Бұхара Республикасындағы, оның ішінде, Кермене төңірегіндегі, Бұхара маңындағы, Карши Гузардағы, Нұратадағы қазақтардың саны мен рулары туралы мәліметтерді келтіре отырып:

«Бұхара республикасындағы халықтардың жетіден бірі қазақ. Саны солай болғанымен, бұл күнге шейін өздеріне тиісті құқықтарын алған қазақтар жоқ. Мұның бас себебі, өздерінен шыққан қызметкерлердің кемдігі, өздеріне тиісті сыбаға жоқтықты сұрап, зерттеткен елдің жоқтығы. Мұның былай болуы: әмір уақытында, қазақ өзінің руын жасырды. Қазақ болып көрінуі үлкен намыс болды. Неғұрлым өзбек болып көрінгісі келіп, өзбектікке тырысты» [9],- деп қазақтықтан жерінудің түп-төркінін тарқата талдап, түсіндіріп береді.

Тіпті, Бұхарадағы қазақ кіндік бөлімінің бастығы ретінде Орта Азияны ұлт шекаралығына қарай бөлу мәселесіне орай кезінде «Ақ жолға» сұхбат та беріп: «Қазақтың көпшілігі егіншілік, мал шаруашылығымен тіршілік етсе, өзбек сауда, тоқымашылық (бөз тоқиды), бау асырау, диканшылықпен тіршілік етеді. Әрине, бұл екі түрлі кәсіптің бір-бірлеріне байланысы күшті. Сондықтан Қазақстан өзінде жоқ нәрселерді шеттен алуға тиіс. Шеттің Қазақстаннан алуына керек;

Түркістан аймағында отырған қазақтар Орта Азиядағы әр түрлі қиыр-шет ұлттардың арасында болғандықтан көпшілік алған жерлеріндегілері болмаса, көбі өз тілін, салтын жоғалтып барады. Сондықтан бұл екі жердегі қазақтарды байланыстыратын шарттардың бірі – қазақ әдебиетінің емін-еркін солардың арасына тарауы болады. Сөйтіп, қазақтың мәдениет майданында ілгері басуы үшін қазіргі Қазақстан мен Түркістан қазақтарының қосылуы өте керек;

Бұхара қазақтары Әмір патша тұсында шаруашылық, саяси, ағарту жақтарынан болсын әбден езіліп қалған елдің бірі болатын. Сондықтан бұлар үшін айырым автономиялы облыс болу керек. Өзбекстанның ішінде қалсақ та, айырықша автономиялы облыс болуымыз әр жағынан қарағанда өте керек;

Орта Азиядағы басты халық - қазақ, өзбек, түрікпен, қырғыз, тәжік. Бұлар: Қазақстан, Өзбекстан, Түрікпенстан, Қырғызстан республикаларына бөлініп, шаруашылық жүзінде қатынас - байланысты болуға керек. Қарақалпақ, қырғыз өз алдарына автономия алуы тиіс. Тәжік пен Бұхара қазақтарының автономиялы облыс болып, Өзбекстанда қалулары жөн;

Қазақстанның кіндігі Орта Азияда болған басқа республикалармен байланыс қатынасын жасауы үшін Орта Азиядағы қазақтардың орталығы болған жерлерде болуы керек;

Жалпы Орта Азиядағы күншығыс кедейлеріне Орта Азия республикаларының шаруашылық жақтарынан байланыс жасап бір-бірлерінен бөлінбей бір жерде болулары керек. Өйткені, қандай қиыр-шетте жатқанмен де кедейлер тіршілік, шаруашылық, алыс-берістік жақтарынан бір-бірлеріне байланысты [10],- деп түйінді пікір айтып, өз ұстанымын аңғартып бағады .

Сонымен қатар түбі бір туысқан халықтардың болашағына қатты алаңдаған Мырза Наурызбайұлы «Бұхара хабарлары» атты келесі бір еңбегінде Бұхарадағы қырғыздар жайын да сөз етіп, әмір уақытында болсын, қазіргі уақытта болсын қырғызбын деп жүргендердің іс жүзінде қырғыздықтан түгі жоқтығын тілге тиек етіп, ұлттық мектеп түгілі үгіт-насихат істерін жүргізуге деген ниеттің де байқалмай отырғанын баса айтып, өз малдарына өздері ие бола алмай, арыз ұстап, жылап жүрген қырғыздардың жанайқайына бейжай қарай алмайтындығын сөзімен де, ісімен де дәлелдейді [11].

Демек ақиқаттың адал айтыстан туатынын жадымызда ұстағанымыз жөн болар. Өйткені сынақ-өмірде талай тығырықтан шыққан, шеттегі қазақтың теңдігі жолында тартқан тағдыр теперіштерін еш мойымай көтерген, Алаштықтардың Түркістандағы бірегей тұлғасына айналған, «Ақ жолдың» аға буынының алдын көрген жанның жемқор болуы, тәркі дүние үшін әлдекімдермен жең ұшынан жалғаса сыбайласуы ақылға сыймайды. Бұл да бір тұлпарға керілген арқан секілді аққа жұқпайтын жалаға көбірек келіңкірейді. Сол себепті де біз тұлғаларымызға қатысты мұрағат құжаттарын пайдаланғанда аса абай болғанымыз дұрыс. Яғни мал жиюды емес, елдің еңсесін тіктеуді мұрат тұтқан Мырза Наурызбайұлы туралы айтылар сөз бен жазылар еңбек алдағы күннің еншісінде десек те, ақиқатқа ақылды көзбен қарағанда ғана біз тарихқа қиянат жасамаған болып шығатынымызды ұмытпауымыз керек. Мырза өмірін тануға талпынғандар осыны қаперде ұстаса, ұлт тарихы да ұтылмайды деген ойдамыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қамзабекұлы Д. Алаштың Орта Азиядағы тұлғасы// Егемен Қазақстан. 27 қаңтар, 2016 жыл.
2. Қамзабекұлы Д. Алаштың Орта Азиядағы тұлғасы// Егемен Қазақстан. 27 қаңтар, 2016 жыл
3. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. 31-қор, 1л-тізбе, 78-іс.
4. «Ақ жол», №445, жексенбі, 8 июнь, 1924 жыл.
5. «Ақ жол», №445, жексенбі, 8 июнь, 1924 жыл.
6. «Ақ жол», №446, сейсенбі, 10июнь, 1924 жыл.
7. «Ақ жол», №425, жексенбі, 13 апрель, 1924 жыл.
8. «Ақ жол», № 427, бейсенбі, 17 апрель, 1924 жыл.
9. «Ақ жол», №470, сәрсенбі, 14 август, 1924 жыл.
- 10.«Ақ жол», № 474, жексенбі, 24 август, 1924 жыл.
- 11.«Ақ жол», №472, дүйсенбі, 18 август, 1924 жыл.

References:

1. Kamzabekuly D. Alash's personality in Central Asia// sovereign Kazakhstan. January 27, 2016
2. Kamzabekuly D. Alash's personality in Central Asia // sovereign Kazakhstan. January 27, 2016
- 3.state archive of socio-political history of Turkestan region. Fund 31, list 1L, case 78.
- 4." AK Zhol", No. 445, Sunday, June 8, 1924.
- 5.the White Road", No. 445, Sunday, June 8, 1924.
- 6." AK Zhol", No. 446, Tuesday, June 10, 1924.
- 7." AK Zhol", No. 425, Sunday, April 13, 1924.
- 8." AK Zhol", No. 427, Thursday, April 17, 1924.
- 9." AK Zhol", No. 470, Wednesday, August 14, 1924.
- 10." AK Zhol", No. 474, Sunday, August 24, 1924.
- 11." AK Zhol", No. 472, Monday, August 18, 1924.